

BORI VOJ DOSTÁL

K POHANSTVÍ MORAVSKÝCH SLOVANŮ

O pohanství starých Moravanů nemáme žádné přímé písemné zprávy. Z nich můžeme získat pouze údaje o době zániku jeho vyšších forem, která se kryje s počátky a dovršením christianizace.¹ Předpoklady pro křesťanskou misijní činnost na Moravě se vytvořily po rozbití avarského kaganátu vojsky Karla Velikého v devadesátých letech 8. stol. a po zasedání synody bavorských biskupů za účasti akvilejského patriarchy někde na Dunaji roku 796, která dala podnět k zahájení misijní činnosti na dobytém území. V této situaci se urychlil centralizační proces mezi slovanskými kmenovými státečky v moravsko-slovenském prostoru, který vedl na jedné straně k vzniku nitranského knížectví, v jehož čele stál ještě pohanský kníže Pribina budující však již křesťanský chrám pro svou ženu (828), a na druhé straně k zformování moravského knížectví ovládaného pravděpodobně již křesťanským knížetem Mojmir, za jehož vlády došlo v roce 831 podle pozdějšího pramene k pokřtění Moravanů pasovským biskupem Reginharem, který na Moravě vybudoval první církevní organizaci v čele s archipresbyterem.² Počátkem třicátých let 9. stol. došlo také k dokončení etatizačního procesu vznikem Velké Moravy, vypuzením Pribiny a připojením Nitranska k mojmírovské doméně.³ Od té doby lze tedy Moravu pokládat za křesťanskou, čímž zanikly předpoklady pro zachování vyšších forem pohanského kultu orientovaného na pantheon vyšších bohů, jehož vykonavatelem by byl kmenový kníže ve funkci velekněze.⁴ Vládnoucí panovník, z jehož vůle došlo

¹ Vavřínek, V.: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens, *Historica VII*, 1963, 9—10, 23—24.

² Válka, J.: Středověká Morava, Brno 1991, 25—26; Vavřínek, V.: Církevní misie v dějinách Velké Moravy, Praha 1963, 44—45.

³ Dekan, J.: Začiatky slovenských dejín a ríša veľkomoravskej, Bratislava 1951, 47—53; Novotný, V.: České dějiny I/1, Praha 1912, 289—293; Ratkoš, P.: Slovensko v dobe veľkomoravskej, Košice 1988, 33—34.

⁴ K třídění slovanského náboženství na nižší (demonologický) a vyšší stupeň (teologický) viz Niederle, L.: Život starých Slovanů II/1, Praha 1924, 24—26; týž: Rukověť slovanských starožitností, Praha 1953, 284—317; Váňa, Z.: Svět slovanských bohů a démonů, Praha 1990, 62—63.

k christianizaci a jehož moc se opírala o křesťanskou ideologii, by nemohl strpět mocenskou konkurenci zakotvenou ideově v pohanství, jak je zřejmé z osudu Pribinova. Jestliže mohučská synoda shledala roku 852 křesťanství Moravanů jako hrubé, nevypělé (rudis), lze tím rozumět jen přežívání některých pohanských zvyků, projevujících se v pohřebním ritu, v uctívání přírodních sil, v různých tradičních lidových slavnostech a pod., které se udržely u venkovského lidu až do novověku.

K poznání pohanství moravských Slovanů přispěly výrazně archeologické prameny, zejména po jejich rozmnožení poválečnými výzkumy. Přinesly nejenom doklady o pohanských přežitcích v pohřebních zvycích spočívající ve vybavování mrtvých keramikou s nápoji, masitými přísadkami (zvláště drůbeže), vejci, pálením ohňů na hrobech, v protivampýrských opatřeních atd., související s nižšími, demonologickými formami náboženských představ, které křesťanství nevymýtilo z lidové víry až do moderní doby.⁵ Objevy církevní architektury a sídlištní výzkum vedly k odhalení objektů, které lze s velkou pravděpodobností spojovat s vyššími formami pohanského kultu, s pohanskými svatyněmi, temply a obětišti. Poprvé na tuto skutečnost upozornil V. Richter, který shledával pozůstatky pohanských kultovních staveb na Michalském vršku v Olomouci a pod velkomoravskými kostely v Modré, Mikulčicích (budova mezi kostelem č. 1 a 2), na Pohansku u Břeclavi i v Sadech u Uherského Hradiště. Vycházel z toho, že křesťanští misionáři záměrně budovali kostely na místě starších pohanských svatyní.⁶ Sám jsem kdysi upozornil na možný kultovní výklad kruhového kúlového objektu, který byl objeven nedaleko chrámu na Pohansku v stratigrafické pozici nad velkomoravským hrobem, a vysvětlitelný tudíž jako projev pohanské reakce po rozpadu velkomoravské církevní organizace.⁷ K otázce pohanských kultovních míst na Pohansku se ještě vrátím v další části této stati. Archeologickým odrazem pohanského kultu v moravském prostředí se v poslední době soustavně zabýval Z. Klanica, zejména v souvislosti s objevem kultovní ohrady v Mikulčicích-Klášteřsku.⁸ S přežitky pohanského totemismu spojovala K. Marešová mělce zahlubené objekt s kúlovými jamkami a dvěma ohništi objevený na okraji pohřebiště v Sadech — Horních Kotvicích.⁹ Kruhový příkopovitý kultovní objekt s kúlovou jámou po idolu, zjištěný na mysu obtékaném říčním ramenem na před-

⁵ Charvát, P.: Předkřesťanské ideologie v raném českém středověku, *Studia mediaevalia Pragensia* I, 1968, 77—91.

⁶ Richter, V.: Předkřesťanské svatyně na Moravě, *Almanach Velká Morava*, Brno 1965, 120—121; též: *Die Anfänge der großmährischen Architektur*, in: *Magna Moravia*, Praha 1965, 202—205.

⁷ Dostál, B.: Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi? *Vlastivědný věstník moravský* 20, 1968, 3—25.

⁸ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřsko, *Památky archeologické* 76/2, 1985, 474 až 539; též: *Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech*, in: *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha—Bratislava 1985, 107 až 139; též: *Slovanský templ, palác a kostel*, in: *Rodná země*, Brno 1986, 156 až 167.

⁹ Marešová, K.: *Uherské Hradiště — Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích*. Brno 1983, 5—7, tab. 2.

hradí v Mikulčicích, publikoval Z. Klanica.¹⁰ Chtěl bych poukázat na některé dílčí problémy interpretace a chronologie uvedených objektů a zveřejnit některé, dosud podrobněji nepublikované údaje o kultovních stavbách na Pohansku.

Za nejvýznamnější objekt mající vztah k pohanskému kultu na Moravě lze pokládat pozůstatky stavby z Mikulčic-Klášteřiska, z níž se zachoval místy porušený žlábek vymezující obdélníkovitou plochu o délce 20—24 m a šířce 11,3 m, v jejíž východní části byl vymezen menší prostor o rozměrech asi 5×7 m. Rozměry uváděné Z. Klanicou v jednotlivých článcích se poněkud rozcházejí, což je dáno špatnou rozlišitelností pozůstatků stavby v písčitém terénu a jejím narušením sídlištními objekty a hroby.¹¹ Ve východní části byly objeveny mimo jiné dva koňské pohřby a vně ohrady další. V interpretaci objektu můžeme ve statích Z. Klanici pozorovat jisté posuny. Ve studii uveřejněné ve sborníku o počátcích československé státnosti (1985) mluví o dřevěné stavbě a srovnává ji se svatyní 9. stol. prozkoumanou v Groß Raden a za doklad kultovní funkce obou staveb pokládá výskyt koňských lebek, ev. celých koster koní v jejich areálu. Až v závěru komentáře k tomuto objektu jej označuje za ohradu, stejně jako ve studii v Památkách archeologických (str. 485), v níž nadto naznačuje, že uvnitř ohrady mohly stát tři budovy rozměrově odpovídající templu z Groß Raden; konkrétně ovšem hovoří o dvou výrazných jamách a dvou ohništích uvnitř ohrady. Z jeho článku ve sborníku „Rodná země“ však plyne, že objekt z Klášteřiska interpretuje skutečně jen jako dřevěnou ohradu, neboť vyslovuje pochybnosti o přestřešení templu z Groß Raden, což je ovšem bezdůvodné, neboť v troskách tamější stavby se našly zbytky střešní krytiny — šindele.¹² Ve všech citovaných statích srovnává rozměry objektu z mikuleckého Klášteřiska s dimensemi pohanských i křesťanských chrámů a paláců z Polska, Bulharska, Jugoslávie i ze Západu, a shledává v nich shody, které vysvětluje shodami v křesťanském a pohanském světovém názoru, jak je naznačil B. A. Rybakov.¹³ Domnívám se, že příčina těchto shod je technického a nikoliv ideologického rázu; kromě toho uváděné analogie se rozměrově někdy dosti rozcházejí. V článku o slovanském templu, paláci a kostele se zamýšlí nad funkcí ohrady z Klášteřiska. Kromě výše zmíněných analogií ji srovnává s reprezentační halou z Oldenburgu a konstatuje, že v době pohanské se funkce paláce jako obydlí a reprezentační prostory knížete kryly do značné míry s funkcí templu, protože kníže byl zároveň nejvyšším knězem. I po přijetí křesťanství bylo běžné, že paláce byly stavebně spojeny nebo aspoň stály v blízkosti chrámů, které mimo jiné sloužily k reprezentaci panovníků. Z. Klanica dále uvažuje o spojení templu s poradním shromaždištěm, sněmovním polem, na němž docházelo k volbě a intronizaci knížat, jak je to doloženo ve vi-

¹⁰ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřisko, 488—489, obr. 34.

¹¹ Viz pozn. 8.

¹² Schuldt, E.: Groß Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg. Berlin 1985, 43, Abb. 48.

¹³ Klanica, Z.: Náboženství a kult... 133.

kingském prostředí, u korutanských Slovanů a jak se to předpokládá i v prostoru pozdějšího Pražského hradu.¹⁴ Pochybuji, že by prostor vymezený dřevěnou ohradou na mikuleckém Klášteřisku bylo možné pokládat za sněmovní pole; ta byla mnohem rozsáhlejší, jak názorně vyplývá např. z nálezové situace v Jellinge.¹⁵ Ani topografické poměry na Krnském hradě nebo pod vrchem Žiži v Praze nenasvědčují, že by se tamější sněmovní pole omezovala na délku 20 m, jak je tomu v Mikulčicích.

S Klanicovým označením pojednávaného mikulčického objektu za pohanský templ lze souhlasit, i když se přesněji nevyjadřuje o jeho vzhledu. Pokud jde o jeho datování, dá se připustit, že jeho počátky sahají do 8. stol.¹⁶ a že existoval už v době, kdy převládal zárovň rítus,¹⁷ který však na místě samém není doložen. Avšak tvrzení, že stavba stála a fungovala ještě po polovině 9. stol., nepokládám za dostatečně podložené. Vychází v podstatě z datace jediného hrobu 1317, který obsahoval výraznější inventář a který prostorově respektoval západní stranu ohrady. K ostruhám, které v tomto hrobě byly, se sám Klanica vyjádřil, že je v rámci 9. stol. přesněji datovat nemůžeme.¹⁸ Kromě toho lze vyslovit pochybnost, zda hrob 1317 skutečně ohradu respektoval i časově. Patří totiž ke čtyřem desítkám hrobů se severojižní orientací, které jsou rozptýleny po celém pohřebišti na Klášteřisku a jsou i uvnitř ohrady (hr. 1163, 1324, 1335, 1370), přičemž některé z nich ji porušují (hr. 1370). Jsou jak hlubší (resp. s' rýsujícími se hrobovými jamami), tak mělké, a bývají relativně častěji vybavené milodary než hroby se západovýchodní orientací. Paralelnost hrobu 1317 s ohradou mohla být tedy náhodná a vůbec nemusí znamenat jejich současnost. Současnost hrobů západovýchodní orientace s ohradou, ležících rovnoběžně s jejich delšími stěnami ve větší či menší vzdálenosti je ještě problematičtější, protože delší osa ohrazené plochy má stejnou orientaci jako převážná část hrobů. Klanicou uváděný hrob 1076 jako důkaz současnosti neobsahuje rovněž chronologicky přesvědčivý inventář (skleněné knoflíky),¹⁹ mezi ním a ohradou jsou další hroby a kromě toho je součástí řady hrobů severojižního směru, která porušuje žlábek po ohradě a zasahuje hluboko do jejího vnitřního prostoru (hr. 1077, 1076, 1081, 1149, 1160, 1161, 1153, 1165, 1114, 1329). I další hroby zdánlivě respektující severní či jižní stranu ohrady se jeví jako součásti řad, v nichž krajní hroby ohradu porušují a nemusí tudíž časově souviset s existencí ohrady. Z 22 hrobů porušujících žlábek po ohradě je převážná většina západovýchodní orien-

¹⁴ Merhautová, A. — Třeštlík, D.: Románské umění v Čechách a na Moravě, Praha 1984, 23; Třeštlík, D.: Bořivoj a Svatopluk — vznik českého státu a Velká Morava. In: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha—Bratislava 1985, 290—292.

¹⁵ Oxenstierna, E.: Die Wikinger, Stuttgart 1959, 173—174; Bronsted, J.: Vikingové — sága tří století, Praha 1967, 227—228.

¹⁶ Klanica, Z.: Náboženství a kult... 133.

¹⁷ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřisko, 534.

¹⁸ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřisko, 528.

¹⁹ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřisko, 531.

tace a jen 4 z nich obsahují inventář, z toho pouze v hrobě 1314 výrazněji. Ani gombiky a náušnice z tohoto hrobu nemusí patřit k příliš pozdním; kromě toho hrob mohl být nad žlábkem vyhlouben se značným časovým odstupem. Hroby uvnitř ohrady nelze chápat jako pohřby vyšší společenské vrstvy jak tomu bylo v oldenburské hale;²⁰ neodpovídají tomu ani svou výbavou, ani uspořádáním. Hrobů prosté plochy uvnitř ohrady jsou pozoruhodné, není však vyloučeno, že hroby tam byly zničeny pozdějšími zásahy. V obj. 931, který porušoval žlábek po ohradě, byla novověká keramika.²¹

Závažný argument, proč ohrada nemohla existovat v polovině 9. stol., byla-li vybudována v 8. stol., byť v jeho posledních desetiletích, spočívá v trvanlivosti dřevěné palisády, která sotva mohla přetrvat půl století, neboť již po dvou desetiletích by značně zchátrala.²² Tím se také dostáváme k historicky únosnému časovému rozmezí, kdy snad ještě mohly existovat pohanské svatyně, tj. k dvacátým až třicátým letům 9. stol. Je nepředstavitelné, že by v jednom z významných center Velké Moravy existovaly vedle sebe křesťanské a pohanské svatyně. Přežívání pohanského obětiště si lze představit někde na periferii sídlištní oikumeny, nikoliv však v centru knížecí moci, z jejíž vůle je zaváděno křesťanství. Něco jiného je nižší vrstva pohanských náboženských představ, projevující se v pohřebním ritu, magii apod. nejen v době velkomoravské, ale i ve vrcholném středověku a přežívající až do doby moderní. Všude, kde zakotvilo křesťanství, kde došlo k postavení křesťanského chrámu, byly pohanské svatyně zničeny. Jako příklad lze uvést písemně doložený a archeologicky dokumentovaný stavební vývoj v knížecím areálu obodritských Wagriů v Oldenburgu/Starigardu.

V třetí vývojové fázi hradiska Starigardu byly již v 1. třetině 9. stol. vybudovány dvě dvojpodlažní haly s kúlovou konstrukcí dřevěných stěn (25 × 8,5 m) s dlouhými ohništi ve středu a se žlaby po tkalcovských stavech v jedné z nich. Sloužily k reprezentaci knížete, k slavnostním hostinám a kultu. Po požáru tam byla postavena za stejným účelem v 2. a 3. čtvrtině 9. stol. nová, nejméně jednou opravená dřevěná hala (21,5 × 13,5 m), v níž se patrně ke konci její existence začalo pohřbívat. K další přestavbě došlo v 1. pol. 10. stol., kdy nová kúlová stavba (18,2 × 13/13,4 m), vykazující nejméně 4 opravy, se zaplnila hroby příslušníků šlechty, patrně podle vzoru pohřbívání v křesťanských chrámech; stále však sloužila pohanskému kultu. V závěrečné fázi tohoto období se zájem knížat, která chápala výhody christianizace, začal rozcházet se zájmy lidu a staré rodové organizace. Výrazem toho je nález fragmentu zvonu souvisejícího s prvními misijními pokusy, které vyvrcholily mezi léty 983—983 založením biskupství v Oldenburgu. Ve 3. čtvrtině 10. stol. nastává v tamějším knížecím areálu nová stavební fáze, v níž snad již hala nestála, ale v jejím prostoru se dále pohřbívalo, a kolem bylo postaveno několik povrchových staveb (8 × 5 m a 10 × 5 m) rámové konstrukce s pletenými, hlínou omazanými stěnami. Tato fáze skončila zplaněním starého kultovního

²⁰ Gabriel, I.: Strukturwandel in Starigard/Oldenburg während der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts auf Grund archäologischer Befunde: slawische Fürstenherrschaft, ottonischer Bischofsitz, heidenische Gegenbewegung. Zeitschrift für Archäologie 18, 1984, 70.

²¹ Klanica, Z.: Mikulčice-Klášteřisko, 480.

²² Dostál, B.: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975, 35—36; tam další literatura.

prostoru s hroby a jeho zasypaním. Na jeho severním okraji byla vybudována rozsáhlá sýpka (16 × 5 m) sloužící ke skladování obilí odevzdávaného jako desátek biskupovi. Pozůstatky kostela sice na planýrce zjištěny nebyly, ale na jeho existenci v tomto prostoru ukazují stovky zlomků kostěného obložení domkovitého relikviáře nalezené v požárové vrstvě se zuhelnatělým obilím, vzniklé v důsledku požáru sýpky a dalších dřevěných církevních zařízení v poslední čtvrtině 10. stol. Na požárové vrstvě byla v následujícím období pohanské reakce, které trvalo ještě 150 let, vybudována v místě sýpky nová velká stavba, v jejímž prostoru a v okolí byly uloženy četné deponie koňských lebek a kostí. Poblíž ní byl postaven kamenný oltář (2 × 2 × 1 m) s idolem, kolem něhož bylo uloženo opět několik hrobů příslušníků vyšší společenské vrstvy. V okolních domech pak byly nalezeny drobnější idoly. Hlavní oldenburgská svatyně zasvěcená Provermu však byla zřízena mimo hradiště v posvátném háji a byla obehána dřevěnou ohradou s dvěma nádherně zdobenými branami.²³

Citovaný stavební vývoj v areálu knížecího sídla a templu v Oldenburgu, sledovatelný po dlouhou dobu existence vyššího pohanského kultu v 9. stol., přes krátkodobou křesťanskou mezihru po polovině 10. stol., k delšímu — téměř stopadesátiletému období regenerace pohanství, a doložený i písemně, ukazuje, že současná existence pohanských a křesťanských kultovních staveb se navzájem vylučovala. Lze tedy důvodně pochybovat, že by v Mikulčicích mohl existovat pohanský templ vedle křesťanských chrámů.

Na časovou posloupnost předpokládaných pohanských kultovních objektů a křesťanského chrámu ukazuje i situace na Pohansku u Břeclavi. Pohanskou kultovní funkci tam mohla mít ohrada o rozměrech 21,5 × 17 m (plocha asi 358 m²), jejíž pozůstatky v podobě palisádových žlábků (šířokých průměrně 50 cm a hlubokých 90 cm) navazujících na starší palisádové ohrazení dvorce, byly zjištěny v okolí základů tamějšího křesťanského chrámu. Vznik dvorce a tedy i jeho staršího ohrazení lze klást již do dvacátých let 9. stol., tedy do doby před vznikem Velké Moravy, kdy ještě mohly existovat pohanské svatyně vydržované místními knížaty. Že svatyně patřila k nejstarší fázi zdejšího stavebního vývoje, o tom svědčí skutečnost, že její obvodové žlaby byly překryty 22 hroby s inventářem 9. stol. Vchod do ohrady byl zřejmě ze strany obytného areálu knížecí rezidence, byl však později překryt základy kostela, takže jeho přesnou polohu neznáme. Jinde k přerušení obvodového žlábků nedošlo, pod dny hrobů bylo vždy možné pozorovat průběh žlábků. Otázkou je, zda v ohradě bylo ještě nějaké další zařízení sloužící pohanskému kultu. Podloží v okolí chrámu bylo zcela narušeno hustě rozmístěnými hrobovými jamami, takže se v něm stopy nějakého dalšího stavebního zásahu nedaly vůbec zjistit. Jiná byla situace pod podlahou kostela, zejména v apsidě a lodi; v nartexu bylo totiž podloží rovněž porušeno několika hroby. Na podloží v prostoru lodi byly zjištěny tři sídlištní objekty s fragmenty časně slovanské a starohradištní keramiky, která vůbec převažovala v pohřbeném humusu pod lodí, protože pro velkomo-

²³ Gabriel, I.: *Starigrad/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien I. Stratigraphie und Chronologie*. Neumünster 1984; týž: *Strukturwandel ...*, *ZfA* 18, 1984, 63—80; Struwe, K. W.: *Starigrad/Oldenburg*, in: *750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holstein*, 1985, 150—157, 163—181.

ravské osídlení byl tento prostor postavením chrámu uzavřen. Pokládal jsem původně tyto objekty za výrazně starší než dvorec a stavby s ním související,²⁴ avšak vzhledem k výše uvedené okolnosti se nedá vyloučit, že aspoň některý z nich nebyl vyhlouben teprve současně se starší fází dvorce, konkrétně s kultovní ohradou na jeho severovýchodní straně, a do jeho výplně se při krátkodobé existenci dostal jen starší střešový materiál; při mělkosti těchto objektů nemohlo jít o výrazné uzavřené nálezy celky. V tomto ohledu je zejména nápadný obj. 121 sestávající ze dvou mísovitých jam (průměr 90 cm, hloubka 10—15 cm) vyplněných mastnou černou hlinou, z čehož lze usoudit, že šlo patrně o ohniště.²⁵ Ohniště, v nichž hořel posvátný oheň, byla běžnou součástí archeologicky zjištěných pohanských svatyní v Trzebiatowě, na Peryni, v Chodosovičích²⁶ i v Sadech.²⁷ Uplatnění zdvojeného ohniště v rámci pohanského kultovního místa na Pohansku nasvědčuje skutečnost, že se nacházelo poblíž jeho středu. Pod podlahou kostela na Pohansku bylo dále objeveno 23 kúlových jamek. Z nich asi 10 se začalo rýsovat již v humusu nad podloží (mnohdy těsně pod podlahou kostela) a v jejich výplni byly kameny a kousky malty; tyto jamky jsou patrně stopami lešení používaného při stavbě kostela. Další 15 jamek bylo zahloubeno do podloží (v prostoru nartexu mohly být v podloží ještě další jamky, byly však zničeny tam vyhloubenými hroby); tyto jamky už patrně se zděnou chrámovou stavbou nesouvisely. Jejich funkci však nelze jednoznačně určit. Mohly být pozůstatkem pohanské svatyně stojící v kultovní ohradě. Není však vyloučeno, že souvisely se staršími časně slovanskými objekty zbudovanými v tomto místě. Konečně je možné, že šlo o pozůstatky malého dřevěného misijního kostela, který byl záměrně vybudován na místě pohanské svatyně.²⁸ S tímto záměrem mohla ovšem vzniknout i první stavební fáze zděného kostela (loď s apsidou) a ohrada mohla nadále omezovat původní prostor hřbitova. Teprve přistavením nartexu byla celistvost ohrady porušena a hroby ji překrývající svědčí o jejím zániku ještě v rámci velkomoravského období.

Jedenáct metrů severovýchodně od apsidy kostela na Pohansku byl objeven v roce 1960 kruhový kultovní objekt 39 (průměr 250—300 cm), který na rozdíl od starší ohrady překrýval velkomoravský hrob č. 300 a patrně i hrob č. 68, pokud jeho kruhová ohrada obklopovala větší část obvodu než naznačují po ní zachované stopy. Objekt sestával z mohutné středové kúlové jámy (p. 85 cm, hl. 25 cm), osmi obvodových kúlových jam (p. 46—60 cm, hl. 8—25 cm) a ze žlábků (š. 22 cm, hl. 7—11 cm) zaujímajícího asi třetinu obvodu. Podle jamky v jižním rohu obrysu hrobu 300 byl původní obvodový žlábek delší. Objekt lze rekonstruovat jako zčásti otevřenou kruhovou ohradu, v jejímž středu stál hlavní idol

²⁴ Dostál, B.: Břeclav-Pohansko IV., 103—104.

²⁵ Dostál, B.: Břeclav-Pohansko IV., 330, tab. 40 : 2; 98 : 5—8.

²⁶ Váňa, Z.: Svět slovanských bohů a démonů, Praha 1990, 159—161.

²⁷ Marešová, K.: Uherské Hradiště — Sady..., 5—7, tab. 2.

²⁸ Dostál, B.: K rekonstrukci velkomoravského kostela na Pohansku, SPFFBU E 38, 1992 (v tisku).

obklopený v kruhu osmi dalšími idoly. Jeho stratigrafická situace napovídá, že mohl vzniknout po zániku sakrální funkce kostela jako výraz pohanské reakce v období rozkladu velkomoravského státu a rozpadu církevní organizace v průběhu 1. poloviny 10. stol.²⁹

V knížecím dvorci na Pohansku můžeme tedy rovněž sledovat časovou následnost pohanské svatyně, křesťanského chrámu a projev pohanské reakce jako v Oldenburgu, avšak s odlišnou dobou trvání jednotlivých fází.

Situace na Pohansku je komplikována tím, že v roce 1967 tam byl objeven ještě jeden kruhový kúlový objekt, tvarově a rozměrově shodný s obj. 39. Nacházel se asi 330 m jižně od obj. 39, v areálu žárového pohřebiště ze 6.—8. stol., porušeného velkomoravskými sídlištními objekty a kostrovými hroby, z nichž se některé zařezávaly do zmíněných objektů. Kruhový kúlový objekt byl označen číslem 28.³⁰

Objekt 28 se vyrýsoval ve dně mělké kruhové jámy (p. 290 cm, hl. 10 cm) zahloubené v podloží. Sestával ze středové kúlové jámy, kolem níž bylo téměř pravidelně rozmístěno osm dalších kúlových jam přibližně stejných rozměrů, vzdálených od středové jámy 10—30 cm a navzájem 4—10 cm. Průměr těchto devíti jam kolísal mezi 50—60 cm a hloubka mezi 20—30 cm (od dnešního povrchu 80 až 90 cm); jejich stěny byly kolmé a dna rovná nebo mírně zaoblená. Uvedených 9 jam uzavíral vně v jejich těsné blízkosti ze tří čtvrtin kruhovitý pás drobnějších kúlových jamek, které byly na severní straně od sebe odděleny malými mezerami (2—6 cm) a dále vytvářely žlábek asi 20 cm široký, v němž bylo možné celkem dobře postihnout jednotlivé jamky. Celkový počet jamek bylo možné stanovit na 26 až 28. Obvodové kúlové jamky měly průměr 18—22 cm, hloubku 10—20 cm, dna většinou zaoblená. Obvodový pruh jamek měřil v průměru asi 250 cm a byl otevřen k severovýchodu mezerou asi 135 cm širokou. — Ve výplni objektu byly nalezeny 4 amorfní kousky mazanice, 36 střepů, železný nůž (d. 16 cm) a železné esovitě kování s očkem a háčkem na protilehlých koncích (d. 3,1 cm).

Máme-li zhodnotit inventář obj. 28 z hlediska chronologického, můžeme se opřít jen o keramiku, poněvadž železný nůž a háček jsou nedatovatelné. Všechny střepy nalezené v objektu odpovídají vyspělé velkomoravské, eventuálně povelkomoravské keramice. Jde tedy o stejnou keramiku, jaká byla i ve výplni obj. 39 objeveného poblíž kostela a v kulturní vrstvě čtverce, v němž se nacházel.³¹ Chronologická pozice obou kultovních objektů se zdá být stejná a spadá na počátek 10. století.

Pokud jde o rekonstrukční možnosti a hodnocení analogií, mohu ke svým dřívějším úvahám dodat jen to, že při výzkumu na hoře Bogit u Zbruče byly objeveny pozůstatky svatyně, v jejímž středu podle rozměrů kamenného obložení jámy stával patrně proslulý kamenný zbručský idol, obklopený v kruhu osmi velkými jamami,³² jejich počet je shodný s počtem obvodových kúlů v obou kultovních objektech na Pohansku.

²⁹ Dostál, B.: VVM 20, 1968, 3—25; týž: Břec-lav-Pohansko IV., 104—110.

³⁰ Poloha objektu 28 v areálu žárového pohřebiště a jeho půdorysné dispozice jsou patrné z obr. 3 ve statí B. Dostála: Dvacet let archeologického výzkumu Břec-lavi-Pohanska. VVM 30, 1978, 129—157.

³¹ Dostál, B.: VVM 20, 1968, obr. 4: 2—6; 5: 3—19.

³² Rusanova, I. P. — Timoščuk, B. A.: Zbručskoje svjatilišče, Sovětskaja archeologija 1986, No. 4., 90—99, ris. 3; Rybakov, B. A.: Jazyčestvo drevněj Rusi, Moskva 1987, ris. 49.

V případě Pohanska je ovšem nápadné, že se dvě téměř totožná kultovní místa nacházela poměrně blízko u sebe. Buď je interpretace obou objektů mylná, nebo je tím potvrzena myšlenka, že tyto malé objekty si zřizovaly menší skupiny lidí ad hoc, pro krátkodobou potřebu, že pohanská reakce nenabyla všeobecného uznání a rozšíření. Pozoruhodná je též shoda těchto kultovních objektů s popisem obětiště Rusů u ibn Fadlána z let 921/922.³³ Z hlediska novějších nálezů na jižním předhradí Pohanska, kde se objevily i věci nordického původu,³⁴ nelze vyloučit, že na konstrukci kultovních míst se uplatnily i vlivy z varjažsko-ruského prostředí, které našly svůj odraz i ve staromaďarských památkách.³⁵ O pobytu jednotlivých vikingských bojovníků v družinických službách na našem území na počátku 10. století svědčí i skutečnost, že vrahové sv. Ludmily, Tunna a Gommon, byli patrně vikingského původu.³⁶

Pro úplnost je třeba se ještě zmínit o kruhovém příkopovitém objektu zjištěném na mysu obtékaném říčním ramenem na předhradí Mikulčic. Měl vnitřní průměr asi 12 m (šířka příkopu až 3 m) a na jeho severní straně byla objevena mohutná kúlová jáma (p. 1 m) obložená kameny, v níž byl snad původně vsazen idol. Výplň objektu obsahovala běžné sídlištní nálezy. Celkový tvar a mysová poloha vedly Z. Klanicu oprávněně k srovnání objektu s východoslovanskými obětišti.³⁷ Existence objektu v mladší fázi velkomoravského období, jak by tomu podle uvedeného autora nasvědčovaly nálezy z výplně, zpochybňuje jeho kultovní interpretaci. Není ovšem vyloučeno, že důkladná analýza nálezů upřesní chronologickou pozici objektu a tím i výklad jeho funkce.

Pokud jde o hřbitovní obřadní objekt ze Sadů-Horní Kotvice, je jeho souvislost s pohanskými obřady velmi pravděpodobná. Objekt měl podobu mělkého obloukovitého žlabu (d. 9,4 m; š. 1,5 m) s výklenkem na západní straně. Jeho hlavní součástí byly čtyři kúlové jámy rozmístěné do obdélníka ve vzdálenostech odpovídajících rozměrově jednoduchému přístřešku (2,5×1,15 m), v němž mohly být před pohřbem umístěny máry s nebožtíkem, a dále mohutná kúlová jáma (pro idol ?) s dvěma ohništi po stranách.³⁸ Objekt však mohl fungovat jen ve starší fázi pohřebiště, neboť je sotva myslitelné, že by pohanské obětiště s klasickými atributy jako je idol a posvátné ohniště, mohly existovat v nevelké vzdálenosti od významné křesťanské svatyně a snad i biskupského sídla či klášterní komunity na sadské výšině.³⁹ Pohanským rázem pohřebiště, doklady po-

³³ Kovalevskij, A. P.: *Kniga Achmeda ibn Fadlana o jeho putěšeství na Volgu v 921—922 gg.*, Charkov 1956, 142—143 (par. 99).

³⁴ Vignatlová, J.: *Součásti jezdecké výstroje z nálezů na Pohansku u Břeclavi*, SPFFBU E 25, 1990, 185—188, obr. 4 : 1a—c; 10 : 3a, b; 12.

³⁵ Nevizánsky, G.: *Staromaďarské jezdecké hroby v Hostiach, okr. Galanta*, Archeologické rozhledy 30, 1978, 391.

³⁶ Ludvíkovský, J.: *Great Moravia Tradition in the 10th Century. Bohemia and Legenda Christiani*. In: *Magna Moravia*, Praha 1965, 540—551; Walter, E.: *Ještě ke jménům Tunna a Gommon v českých legendách a kronikách*, in: *Scando-Slavica VII*, Copenhagen 1961, 139 f.; Třeštlík, D.: *Vražda kněžny Ludmily*, *Dějiny a současnost* 2, 1990, 6—11.

³⁷ Viz pozn. 10.

³⁸ Viz pozn. 9.

hanských přežitků v hrobech nelze argumentovat, neboť ty církev tolerovala po celý středověk.

Závěrem lze konstatovat, že systematické archeologické výzkumy slovanských lokalit na Moravě vedly k objevu několika objektů, které lze pokládat za projev vyššího stupně slovanského pohanství. Šlo jak o pravoúhlé kultovní ohrady — temply, známé z oblasti severozápadního Slovanstva, tak o kruhové svatyně vyznačující se stopami po idolu, ohništích a obvodovém příkopu větších rozměrů nebo o menší obětiště sestávající z idolu rozmístěných v kruhu, vyskytující se u východních Slovanů. Pohanské kultovní stavby se objevily patrně v době formování kmenových knížectví v průběhu 8. a počínajícího 9. století. Vznik státu — Velké Moravy — a počátky christianizace šířené z vůle vládnoucí dynastie musely vést k jejich rychlému zániku, zejména v centrech knížecí moci. V době Velké Moravy sice existovaly silné pohanské přežitky doložitelné především v pohřebním ritu a tolerované církví, panovník a klerus však nemohli připustit trvání pohanských tempelů z mocenských důvodů. Podmínky pro dočasnou obnovu pohanského kultu zřejmě nastaly po rozkladu Velké Moravy a její církevní organizace na počátku 10. století, kam lze některé kultovní objekty zařadit.

ZUM HEIDENTUM DER MÄHRISCHEN SLAWEN

Über das Heidentum der alten Mährer gibt es keine direkten schriftlichen Quellen. Die heidnischen Überbleibsel, die sich vor allem im Begräbnisritus äußern, hängen nur mit dem niedrigeren dämonologischen Bestandteil der traditionellen slawischen Religion zusammen. Die archäologischen Forschungen der Nachkriegszeit führten aber zur Entdeckung der Überreste solcher Bauten, die die Existenz einer höheren theologischen Stufe des heidnischen Kultes in Mähren bezeugen. Der Verfasser bringt eine Übersicht dieser Entdeckungen, er beschreibt ein neues Objekt dieser Bestimmung von Pohansko, und er beschäftigt sich besonders mit der Chronologie dieser Objekte.

Eine kultische Umfriedung von Mikulčice-Klášteřisko (20 × 11,3 m) mit zwei Pferdebestattungen und einer problematischen Innenbebauung konnte im Milieu eines zentralen Burgwalles wie Mikulčice nur vor den offiziellen Bekehrung zum christlichen Glauben der moimiridischen Fürsten gegen Ende des ersten Drittels des 9. Jahrhunderts existieren. Das stimmt auch mit der Datierung (Anfang um 820) der kultischen Umfriedung in Pohansko (17,5 × 21 m, mit zwei Feuerstätten und mit Spuren eines Pfostenbaues in der Mitte) überein, in die später absichtlich eine christliche Kirche plaziert wurde. Im Gegenteil, die kreisförmigen Pfostenobjekte von Pohansko kann man erst mit der heidnischen Gegenbewegung nach dem Zerfall des Großmährischen Reiches in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts verknüpfen. Eines von ihnen (Obj. 39) überschichtet nämlich die großmährischen Gräber, und das andere (Obj. 28) vom Areal des Brandgräberfeldes, das durch die großmährischen Siedlungsobjekte und Körpergräber überdeckt wurde, ist zwar nicht markant stratifiziert, aber in seiner Ausfüllung befand sich späte mittelslawische Keramik. Auffallend ist die Ähnlichkeit dieser kreisförmigen Pfostenobjekte mit der Beschreibung des russischen Kultplatzes von ibn Fadlan im Jahre 921/922. Es ist nicht ausgeschlossen, daß sie mit wikingischen Einflüssen in Zusammenhang stehen, die in den Funden der kriegerischen Ausrüstung in der südlichen Vorburg

von Pohansko, sowie in dem altnagyrischen und tschechischen Milieu des anfangenden 10. Jahrhunderts zum Ausdruck kamen.

Die kultische Kreisgrabenanlage unweit der zweiten Kirche von Mikulčice hat Analogien in den ostslawischen Funden. Ihre zeitliche Einordnung in die großmährische Periode muß aber noch überprüft werden. Auch das kultische Objekt vom Friedhof in Sady — Horní Kotvice könnte mit der traditionellen slawischen Religion zusammenhängen, aber seine Funktion ist unklar in der älteren Phase der Begräbnisstätte vorauszusetzen. Es ist schwer sich vorzustellen, daß eine ausgeprägt heidnische Kultstätte in demselben Zeitabschnitt benutzt wurde, als unweit von ihr ein christlicher Kirchenkomplex, ja vielleicht ein Bischofsitz auf der Dörfler-Anhöhe existierte.

